

Gaziantep Üniversitesi AYINTÂB Araştırmaları Dergisi

Gaziantep University Journal of AYINTÂB Studies

e-ISSN: 2667-6257

Bağdat Valisi Kölemen Süleyman Paşa'nın Eşi Adile Hatun'un Yönetimdeki Rolü ve İdareye Etkisi

öz

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Murat ÇELİKDEMİR*

Avni Ömer LÜTFİOĞLU* *

* Doç. Dr. Gaziantep Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

E-Mail: celikdemir@gantep.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7556-1043

* * Dr. Gaziantep Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Doktora Mezunu

E-Mail: avniomer@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-6335-7689

Iraklı tarihçi, İmad Abdüsselam Rauf'a göre Adile Hatun, h.1145/m. 1732 tarihinde 15 yaşında evlenmiştir. Bu bilgiye göre Adile Hatun, h.1130/m. 1717 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Adile Hatun'un babası Bağdat Valisi Ahmet Paşa (1724- 1747 arası iki devre 22 yıl), bilgili, kültürlü, ilim sever ve ulemayla yakın ilişki içinde olduğundan Adile Hatun da bu ilmi ve kültürel ortamda yetişmiştir. Adile Hatun'un cami, medrese, kütüphane vb. hayri ve eğitim müesseseleri inşa ettirmesi, talebelere kurduğu vakıflar aracılığıyla destek olması bu durumu kanıtlamaktadır. Adile Hatun'un eşi Süleyman Paşa ise geceleyin başarılı askeri baskınlar yapabilme yeteneğinden dolayı Ebu leyle (gece baskıncısı), Aslan gibi lakaplarla tanınmış ve 1750-1762 yılları arası Bağdat valiliği görevini üstlenmiştir. Süleyman Paşa, yaklaşık 22 yıl Bağdat valiliği yapan Ahmet Paşa'nın yetiştirdiği azatlı kölesi ve aynı zamanda kızı Adile Hatun'la evlenmesinden dolayı da damadır. Böyle bir konumda olan Adile Hatun, Bağdat'ta etkili bir kişi olmuştur. Ancak özellikle yabancı kaynaklar kendisini zalim, kindar ve bazı şahsiyetlerden intikam almak için onları öldürttüğünü yazmaktadır. Bu gibi konuları kocası Süleyman Paşa'ya empoze ettiği ve alternatif bir idare kurduğu da söylenmektedir. Böylece hem kendisi yerilmektedir; hem de Süleyman Paşa tenkit edilmektedir. Bu makalede, Adile Hatun'un konumu ve idareye müdahalesi konusu araştırılmış ve analiz süzgecinden geçirilmiştir.

The Role of Adile Hatun, the Wife of the Governor of Baghdad, Mamluk Suleyman Pasha, in Administration and Her Impact on Governance

ABSTRACT

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Makale Geçmişi:
Başvuru Tarihi:28.11.2024
Kabul Tarihi:21.12.2024

ANAHTAR KELİMELER

Bağdat
Adile Hatun
Süleyman Paşa
Bağdat Kölemenleri
Bağdat Valisi

KEYWORDS

Bagdad
Adile Hatun
Suleyman Pasha
Bagdad Mamluks
Governor of Bagdad.

According to the Iraqi historian İmad Abdusselam Rauf, Adile Hatun married at the age of 15 in 1145 AH / 1732 CE. Based on this information, Adile Hatun was born in Baghdad in 1130 AH / 1717 CE. Her father, Ahmed Pasha, who served as the governor of Baghdad from 1724 to 1747 for two separate terms totaling 22 years, was knowledgeable, cultured, a lover of learning, and maintained close relationships with scholars. As a result, Adile Hatun grew up in this intellectual and cultural environment. Her contributions, including the construction of charitable and educational institutions such as mosques, madrasas, and libraries, as well as her support for students through the foundations she established, prove this background. Adile Hatun's husband, Suleyman Pasha, was known for his ability to carry out successful night raids, earning him the nicknames "Ebu Leyle" (Master of Night Raids) and "The Lion". He served as the governor of Baghdad from 1750 to 1762. Süleyman Pasha, a former freed slave of Ahmed Pasha, who had governed Baghdad for around 22 years, became his son-in-law through his marriage to Adile Hatun. In such a position, Adile Hatun became a prominent figure in Baghdad. However, particularly foreign sources describe her as cruel, vindictive, and claim that she had some individuals killed to exact revenge. It is also suggested that she dictated decisions to her husband Süleyman Pasha and established an alternative system of governance. As a result, both she and Süleyman Pasha were criticized. This article investigates and analyzes the position of adile Hatun and her intervention in governance.

Giriş

Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın erkek çocuğu olmayıp, Adile Hatundan başka Ayşe isminde bir kızı daha vardı. Bundan dolayı Adile Hatun, hatırı sayılır bir servetin sahibi idi ve kuşkusuz bu durumu, Bağdat valisi Süleyman Paşa ile evliliğinden sonra da devam etmişti. Azatlı köle Vali Süleyman Paşa'nın geçmişte efendisi ve daha sonra kayınpederi olan Ahmet Paşa ile onun kızına yani zevcesi Adile Hatun'a olan vefa duygusu ve sadakati gayet doğaldır. Bağdat valiliği görevlerini üstlenen babası ve eşinden dolayı varlıklı bir hanım olan Adile Hatun, devlet terbiyesi ile yetiştirilmesinin ve aldığı eğitimin de tesiriyle çeşitli vakıf müesseseler (cami, medrese, kütüphane vb.) inşa ettirmiştir.¹ Bu yönüyle gerek Süleyman Paşa ve bürokratları nezdinde ve gerekse halk nazarında saygın bir konuma ulaşmıştır. Buna karşın bir kısım araştırmacılar, Süleyman Paşa'nın zevcesi Adile Hatun'un idareyi aşırı bir şekilde yönlendirdiğini ve çok otoriter bir şahsiyet olduğunu vurgulamaktadırlar. Süleyman Paşa'yı da onun nüfuz ve otoritesi altında, her türlü isteğini yerine getiren zayıf bir karakter olarak göstermektedirler.

Aslında asaletli, varlıklı ve kültürlü bir ailenin mensubu olarak Adile Hatun, aldığı bu aile ve devlet terbiyesinin gereği olarak idari işlerde olumlu katkılar sağlamıştır. Adile Hatun'un bu birikim ve tecrübesini, eşi Bağdat valisi Süleyman Paşa'ya yardım ederek göstermesi bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Özellikle yabancı kaynaklar, Süleyman Paşa'yı gayet kılıbık olarak vasıflandırırken eşi Adile Hatun'u ise dominant, kibirli ve acımasız bir karakter olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Halbuki Süleyman Paşa, Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın kölesiydi. Vezir Ahmet Paşa bu köleyi azat etmiş, kızıyla evlendirmiş, devlet terbiyesi ile yetiştirmiş ve valilik makamına kadar yükselmesine vesile olmuştur. Vezir rütbeli bir Osmanlı valisinin kızını azatlı kölesiyle evlendirmesi ve bu asil kızın ise azatlı bir köleyle evliliği kabul etmesi, dönemin şartlarında önemli bir sosyal vakadır. Bu tarz iddialar ise yönetimde gayet disiplinli ve gerektiğinde de gayet otoriter olan Süleyman Paşa'nın idare tarzı ve şahsiyeti ile bağdaşmamaktadır.

Süleyman Paşa'nın, eşi Âdile Hatun'dan çocuğu olmamasına rağmen, zamanın adeti üzere başka bir hanımla evlenmemesini ise kayınpederi ve eşine olan saygı, sevgi ve sadakati ile izah etmek mümkündür.²

Âdile Hatun, Bağdat Valisi Ömer Paşa döneminde h.1182/m.1768'de 51 yaşında vefat edip, Bağdat'ta İmam-ı Azam camii mezarlığında dedesi (Bağdat Valisi Cedîd Hasan Paşa) ve babasının yanına defnedilmiştir.

Bu çalışmada, Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın eşi Adile Hatun'un yönetim ve bürokrasi ile olan ilişkileri ve idari faaliyetlerdeki rolü ele alınmıştır.

¹ Annesinin hayrına 1747'de yaptırdığı ilk cami, Süleyman Paşa vali olmasından 3 yıl öncesine dayanması, erken vakitten beri zengin ve kamu yararına bazı işler yaptığını göstermektedir. bk.

رؤوف، عماد عيد السلام، عادية خاتون صفحة من تاريخ العراق، طبعة (ط. 1)، مكتب الجواد للطباعة والنشر، بغداد، 1997.

² Başta Carsten Niebuhr olmak üzere bazı şarkiyatçılar, elle tutulur hiçbir delil gösterilmeden 'Âdile Hatun'un nüfuz ve otoritesini kullanıp Süleyman Paşa'yı evlenmekten alıkoyduğunu iddia etmektedirler. bk.

نيبور، كارستن، رحلة نيبور إلى العراق، ترجمة (تر.) محمود حسين الأمين، (من الألمانية)، نشر: وزارة الثقافة والإرشاد/ العراق،

صفحة (ص) 61. 1965 /1385

Adile Hatun'un İdareye Müdahalesi Hakkındaki İddialar

Âdile Hatun'un idareye müdahalesi hakkında belli başlı iddialar şöyle özetlenebilir:

1- Vali idaresine alternatif olarak, kendine mahsus bir idare yürüttüğü, resmi bir görevi olmasa da bir meclis kurup bu mecliste şikayetleri perde arkasından dinlediği ve bu şikayetleri karara bağlayarak idari işlere fiilen müdahale ettiği iddia edilmektedir. Hatta o zamanın örf ve adetlerine göre abartılı sayılacak bir şekilde, bu mecliste kadın ve erkeklerin beraber oturdukları, yabancı tarihçiler tarafından ileri sürülmüştür.

2- Yönetime müdahalesini sürekli tenkit eden kız kardeşinin eşi Ahmet Ağa'ya da kızarak, onu bu gerekçeyle idam ettirmesi de başka bir iddiadır. Hatta kız kardeşi Ayşe Hatun'dan nefret ettiği için kocası Ahmet Ağa'yı idam ettirdiği söyleniyor. Ayrıca İdareye müdahale ve yönetimi kontrolü altına alma hırsından dolayı, idari konularda kendisiyle istişare etmeyen Bağdat valisi Ali Paşa'nın muhaliflerini destekleyerek, Ahmet Paşa'nın idamını teşvik ettiği de iddia edilmektedir.

3- Babası Ahmet Paşa'nın ölümünden Babanlıları sorumlu tuttuğu ve onlara karşı kin beslediği, öç almak için Süleyman Paşa'yı kışkırttığı ve onları acımasızca katlettiği de bir başka iddiadır. Süleyman Paşa'nın isyancı Babanlı Paşalara karşı yürüttüğü harekâtı Adile Hatun'un teşvikiyle gerçekleştirdiği; Babanlı Selim'e eman verilip (affi kabul edilip) ve hediyelerle kandırılarak İran'dan Bağdat'a getirildikten bir gün sonra Adile Hatun'un isteği ile boğdurulduğu da iddialar arasındadır.

İddiaların Temel Kaynakları Hakkında Değerlendirme

Adile Hatun hakkında abartılmış bir şekilde aktarılan bu iddiaların temel kaynağı Niebuhr'un seyahatnamesinde yer verdiği rivayetlerdir.³ Birçok muasır mahalli tarih yazarı, tenkit süzgecinden geçirip sorgulamadan bu iddialara eserlerinde aynen yer vermiştir.⁴

Seyyah Niebuhr'un Bağdat'a ulaştığı 1767 tarihi, Süleyman Paşa'nın vefatından 5 yıl sonrası olduğuna göre Niebuhr, rivayet ettiği bu hadiselerle bizzat şahitlik etmemiştir. Süleyman Paşa'dan sonra Ali Paşa, Ali Paşa'dan sonra ise Ömer Paşa Bağdat valisi olmuştur. Yani Niebuhr'un Bağdat'a varışı, Vali Ömer Paşa dönemine rastlamaktadır. Zaten bizzat kendisinin de ifade ettiği gibi, Niebuhr seyahati sırasında halktan dinlediği genel duyumları aktarmıştır. Özellikle Ömer Paşa dönemine gelinceye kadar çalkantılı bir süreç geçiren ve bazı sıra dışı olaylara şahitlik eden Bağdat Halkı'nın, dilden dile aktarılan bu hadiseleri mübalağalı bir şekilde anlatmaları gayet doğaldır. Tarihi hadiselerin tespit ve değerlendirmesinde halk rivayetleri önemli kaynak olmakla beraber bu bilgilere temkinli yaklaşılmalıdır. Ayrıca bu seyahatnameler incelendiğinde, seyyahların abartılı ve garip rivayetlere merak ve temayülleri kolayca gözlemlenebilir. Özellikle Niebuhr'un subjektif ve önyargılı değerlendirmeleri söz konusudur. Niebuhr'un Adile Hatun hakkındaki şu sözleri buna kanıt olarak gösterilebilir: "...Gerçek bir Türk kadınının tipik örneği idi... kibirle böbürlenmiş, despot, rahmet ve şefkatten yoksun, rahmetini ve şefkatini kocasından bile esirgeyerek (çocuğu olmamasına rağmen) kendinden başkasıyla evlenmesini men' eden bir kadın..."⁵.

³- نیبور، کارستن، مصدر سابق (م.س.)، ص. 59-65؛ لونكريك، ستيفن هيمسلي، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، تر. جعفر الخياط، مطبعة التقيض، بغداد، 1941/1360، ص. 179 و 183.

⁴- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص. 25.

⁵- نیبور، کارستن، م.س.، ص. 61.

Niebhur'un 'Adile Hatun hakkındaki rivayetlerine şüpheyle yaklaşılması gerektiğini gösteren bir başka örnek te Adile Hatun'un evliliğine dair aktardığı bilgilerdir. Ahmet Paşa'nın tek başına bir çöl aslanı ile dövüşüp öldürmesi olayı dillere destan olmuştur. Niebuhr'a göre, Ahmet Paşa'nın kızı Adile Hatun'u Süleyman Ağa'yla (sonradan paşa) evlendirme gerekçesi, aslanla mücadelesi sırasında maiyyetinden sadece Süleyman Ağa'nın imdada koşması olmuştur. Oysa yerel tarihçiler, Adile Hatun'un evlenmesinin Ahmet Ağa'nın aslanla tek başına dövüşmesi hadisesinden önce gerçekleştiğini bildirmekte ve aslanla dövüşme olayında Süleyman Ağa'nın adını zikretmemektedirler.⁶

1- 'Adile Hatun'un Meclisi ve Alternatif İdaresi Hakkında Söylenenler

İngiliz tarihçi Longrigg de ön yargılı ve tetkik süzgecinden geçirmediği yukarıdakine benzer hadiseleri nakletmiştir. Longrig, Adile Hatun'un evinde idari işlerle ilgili kadınlı erkekli karışık meclislerin kurulduğunu, kadın erkek karışık gerçekleştirilen bu toplantıların örgütsel ve alternatif bir idare tarzı oluşturduğunu iddia etmektedir⁷. Richard Coke da benzer ve abartılı bir hikâye anlatarak, Adile Hatun'un kadınlı erkekli karma meclisler kurduğunu ve bu meclise sadece kendisini (davranışlarını, pozisyonunu) beğenen erkekleri ve kadınları davet ettiğini, mensuplarının kollarına ayırt edici bir bağ bağladıklarını iddia etmektedir.⁸

Aslında o dönem Bağdat'ının sosyal ortamında; Kadınlı-erkekli karışık meclislerde bulunulması, bir kadının böyle bir meclis kurarak bu meclise başkanlık etmesi ve alternatif bir yönetim tarzı geliştirmesi pek mümkün gözükmemektedir⁹. Ayrıca bu durum, Süleyman Paşa'nın idare tarzı ve karakteriyle de çelişmektedir. Yönetimde toleranslı olmakla beraber gerektiği zaman sert tedbirler almaktan çekinmeyen, otoriter yönetim anlayışına da sahip Süleyman Paşa'nın bu şekilde çifte bir idareyi kabullenmesi olası değildir.

Adile Hatun'un bir vezir kızı ve vezir eşi olarak, birçok vakfiye kurması, medreseler ve camiler tesis etmesi, müderrislere maaş bağlanmasına vesile olması, ilim talebelerine ve fakirlere yardım etmesi, ona toplum nazarında saygın ve seçkin bir kimlik kazandırmıştır. Bu sosyal konumunun bir neticesi olarak eşinin bilgisi ve desteği ile kendisine mahsus bir meclis kurup, bazı sosyal ve kültürel aktivitelerde bulunması gayet tabiidir. Burada bahsedilen meclis elbette resmi bir müessese değildir. Bu terim ile özellikle eşraftan ailelerin, ziyaretçilerini ağırlamak için tahsis ettikleri misafir odası(salonu) ile bu mekânda gerçekleştirilen toplantılar kastedilmektedir. Bağdat ağaları, aşiret şeyhleri, âlimleri, tekve şeyhleri, âyanlar, mahalle büyükleri vs. gibi dönemin ileri gelen şahsiyetlerinin kendilerine mahsus bir meclisleri varken, bir vezir kızı ve vezir eşi olarak Adile Hatun'un bu tarz bir mecliste ziyaretçilerini ağırlaması yadırganacak bir durum değildir. Dolayısıyla Adile Hatun'un meclisine de bu tarz meclislerden birisi nazarıyla bakmak, daha isabetli olacaktır. Bazı tarihçiler, Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın azatlı bir kölesi ve damadı olmasından dolayı, Süleyman Paşa'nın idaresinde zafiyet oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu bağlamda Adile Hatun'un Süleyman Paşa'yla dayanışmasını da irade ve idare zaafına bağlayarak Süleyman Paşa idaresini tenkit etmişlerdir. Süleyman Paşa'nın eşine ve kayınpederine olan vefası, sadakati ve hürmeti bu şekilde eleştirilmiş, ancak tecrübeli bir vali ve devlet terbiyesiyle yetişmiş bir hanımın desteğini aldığı olgusu göz ardı edilmiştir.¹⁰

⁶- رؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.18.

⁷- لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص.179.

⁸- Coke, Richard, Baghdad The City of Peace, Thorenton Butterworth L.t.d., First Pulished, London, 1927, s.299; Ayrıca, tarihçi Rauf da Coke'un bu ifadelerini Mustafa Cevad ve Fuad Cemil'in Arapçaya çevirdiği " Bagdad Medine-üs-Selam" kitabından aktarmaktadır. bk.

عبد الرؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.24.

⁹- رؤوف، عماد عبد السلام، عدالة خاتون، م.س.، ص.25.

¹⁰- نیبور، کارستن، م.س.، ص.60-65. الوردی، علی، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، انتشارات المكتبة الحيدرية، قم/ ایران،

Adile Hatun, kendisine saygı duyan, dedesi Hasan Paşa ve babası Ahmet Paşa'ya sadık tecrübeli yönetici ve ekabir sınıfla münasebetini sürdürerek, onlarla kendi meclisinde görüşmeler yapmıştır. Aynı kaynaklar, Adile Hatun'un rolünü abartmak ve Vali Süleyman Paşa'yı yermek maksadıyla, rutin teamüllerden olan, hatırı sayılır şahsiyetlere; Ağalara, Arap şeyhlerine Süleyman Paşa tarafından kürk ve yıldızlı aba gibi hediyeler gönderilmesini dahi Adile Hatun'un emirleriyle yaptığını söylemektedirler. Halbuki bu durumu, Süleyman Paşa'nın zafiyeti olarak bir emir şeklinde izah etmek yerine, bir istişare ve tavsiye olarak yorumlamak daha isabetli olacaktır.

Hükümetler nezdinde hatırı sayılır odakların ve nüfuzlu şahsiyetlerin görüşlerinin dikkate alınması olağan bir durumdur. Bağdat ve civarında nüfuzlu ve hatırı sayılır bir şahsiyet olarak Adile Hatun'un konumu da bu doğrultuda değerlendirmek gerekir. Zira Adile Hatun'un dedesi, babası ve eşinin Bağdat valisi olması münasebetiyle yönetici bir aileye mensubiyeti, bürokrasiye hakim, bilgili ve kültürlü bir kadın profili ortaya çıkarmış; kurduğu vakıflar, yaptırdığı hayrat eserler, ilim talebelerine verdiği destekler ve yoksullara sağladığı yardımlar sayesinde toplumda hatırı sayılır bir şahsiyet olmuştur.¹¹ Adile Hatunun bu vasıfları, onun Bağdat'ta ve hatta İstanbul devlet ricali nezdinde saygınlığını artırmıştır. Şu cümleler onun bu vasfını dile getirmektedir: "Zira mûmâ-ileyha'nın Bağdat ilinde cümlesinin kerem didesidir. Ahalisinden menkul: Senede beş yüz kise'ye karîp halka ve 'ulemâye in'am ve ihsan edermiş ve îrâdı (varidatı) katı ziyadeymiş. Şol sebebden ki validesi Urban şeyhinin kızı idi. Hâlâ Devlet-i Âliye'den Bağdat valilerine hizmete giden kapucubaşı'lar mezbureye başka hediye götürüp, bir iki kat hediyesini alırlar idi. Merdane hareketli bir hanımdır."¹²

Adile Hatun'un bazı idari yaklaşım ve tasarruflarını değerlendirirken Süleyman Paşa'nın karakterinde zaaf aramak yerine, bilgili, kültürlü ve bürokrasiyi çok iyi bilen bir eşin desteğinin alınması yönünde yorum yapmak daha doğru olacaktır. Nitekim tespit edilebilen ve yönetime müdahale olarak yorumlanan sınırlı sayıdaki hadiselerle bakıldığında; şahsi çıkardan ziyade, kamu yararı ve siyasi düzenin pekiştirilmesinin amaçlandığı görülmektedir.¹³

2- Adile Hatun ve Ahmet Ağa'nın İdamı Meselesi

Adile Hatun'un kız kardeşi Ayşe Hatun, Ahmet Ağa ile evliydi. Ahmet Ağa, Vali Süleyman Paşa döneminde idam edilmiştir. Ayşe Hatun'un kocası Ahmet Ağa, vilayet işlerinde Adile Hatun'a müdahale fırsatı verdiği gerekçesiyle Süleyman Paşa'yı tenkit etmekteydi.¹⁴ Bazı kaynaklarda bu eleştiri, Ahmet Ağa'nın idam sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir. Doğal olarak bu eleştiri, Süleyman Paşa ile Adile Hatun'un tepkisine sebep olmuştur.

Ahmet Ağa'yı idama götüren sebepler hakkında değişik rivayetler vardır. Niebuhr'un aktardığı rivayete göre, Ahmet Ağa'nın adı Süleyman Paşa'ya karşı düzenlenen bir suikasta karışmıştır. İddiaya göre, Sadaretin desteği ile Ahmet Ağa'nın Süleyman Paşa'yı öldürüp onun yerine vali tayin edilmesi planlanmıştır. Bu planın açığa çıkması, Ahmet Ağa'nın idamına sebep

1417, ط. 1, جزء (ج) 1, ص. 154. لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص. 179.

11- "Öksüzleri ve halkı doyuran, dulları ve çıplakları giydiren" Adile Hatun'nun yaptırdığı camiler, medrese, mahkeme binası, ticaret hanları, yolcu hanı, asiyaşaplı su sebili ve başka vakfiyeleri için bk.

رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون، م.س.، ص. 16 و 17 و 33-61.

12- شمعداني زاده، فندقليلي سليمان أفندي، ذيل تقويم التواريخ (عثمانلى توركجه سى يازمه) عثمان فريد بك كتيخانه سنه كي نسخه دن استنساخ ايدلمشدر، و. 69. (McGill University Libraries/ Islamic Studies No. MS170 yazma nüshası)

13- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون، م.س.، ص. 24.

14- السويدي، مهذب الدين محمد سعيد بن عبد الله بن حسين بن ناصر الدين البغدادي الشافعي، ورود حديقة الوزرا بورود وزارة مواليمهم في الزورا (مخطوط)، ورقة (و) 17 (أ).

olmuştur. Ancak Niebuhr, bu planı Ahmet Ağa'nın kabul etmediğini de söylemektedir.¹⁵ Şunu da belirtmek gerekir ki; Bağdat'ın o günkü siyasi ortamında, söylenti seviyesinde olsa bile, böyle bir komploya adı karışan birinin idamı pek yadırganacak bir durum değildir.

Ahmet Ağa'nın idamı hakkında vali ailesine yakın bir kaynak, Ahmet Ağa'nın idamı hakkında ciddi bir sebep ileri sürmektedir. Adile Hatun'un aile dostlarından olan Muhammed Said el-Süveydi'nin rivayeti, Ahmet Ağa ile Adile Hatun arasındaki anlaşmazlığın ne olduğunu ve idam sebebini açıklamaktadır. Said el-Süveydi ailesi, Adile Hatun ile rahatlıkla görüşebilmekte ve onun meclisinde yer alabilmekteydiler. Süveydi'nin ailesi vasıtasıyla Adile Hatun'a olan yakınlığı, güvenilir kişiliği ve o vakitlerde Bağdat'ta bulunmuş olması itibarıyla eseri nadide bir kaynak olup, bu olay hakkında verdiği bilgiler de son derece kıymetlidir.

Said el-Süveydi'nin verdiği bilgilere göre; Vezir Süleyman Paşa zaman zaman idari kadrosunda değişiklikler yapmaktaydı. Bir ara Kethüda Mehmet Rüstem Ağa ve Divan (maliye) Efendisi Veli Efendileri idareden uzaklaştırarak onları ev hapsinde tutmuştu. Görev icabı Süleyman Paşa'nın Bağdat dışında bulunduğu bir sırada, bu iki şahıs Adile Hatun'a ulaşmayı başararak ondan yardım istediler. Adile Hatun onları getirip kendi evinde misafir etti. Bu, "dehâlet"lerin kabulü niteliğindedir. Yani Adile Hatun, sığınmaya ve korunmaya muhtaç bu kişilerin himayesini üstlenmiş oluyordu.

Kethüda Mehmet Rüstem Ağa konumu ve makamı itibarıyla, Adile Hatun'un kız kardeşi Ayşe Hatun'un eşi olan Ahmet Ağa'ya rakip olarak bilinmekteydi. Yani ikisinin arasında makam rekabeti var idi. O sıralarda Vali Süleyman Paşa Bağdat dışında bulunduğu için Ahmet Ağa'yı Kaymakam tayin etmişti. Kaymakam sıfatıyla her ikisini de (yani Rüstem ile Veli'yi) Adile Hatun'un evinden cebren aldırarak kendi huzuruna getirtti. Onları sert bir dille azarlayarak Basra'ya sürdü. Sürmekle de yetinmeyerek arkasından adamlarını gönderip onları öldürttü.¹⁶ Adile Hatun, kendisine "dehâlet" eden (sığınan) misafirlerinin evinden zorla alınıp önce sürgün ve daha sonra katledilmelerine çok kızdı.¹⁷

Bu dönemde Bağdat'ta Ahmet Ağa'ya karşı muhalif bir zümre de oluşmuş ve bu zümre her fırsatta onu Süleyman Paşa'ya şikâyet etmiştir.¹⁸ Muhalif grup, Ahmet Ağa'nın kendisini Süleyman Paşa'ya denk gördüğünü, onun makamına göz dikerek yerine geçmek istediğini iddia etmekteydiler. Tarihçi el-'Umerî, bu grubun şikâyet ve kışkırtmaları neticesinde Ahmet Ağa'nın idamının gerçekleştiğini açıkça ifade etmektedir (1167/ 1753).¹⁹ El-Süveydi'ye göre de Ahmet Ağa'nın bu iki kişiyi katlettirmesinden sonra muhalif zümrenin söylemleri daha da serleşmiştir. Özellikle bu hadiseden sonra, iddia ve söylemlere Adile Hatun da destek vermiş ve neticede Ahmet Ağa'nın idamı gerçekleşmiştir.²⁰

Ahmet Ağa'nın, Valinin iznini almadan rakibi olan bu iki şahsiyeti katletmesi yetki aşımı ve görevin kötüye kullanılması olup ciddi bir suçtur. Tarihçi İmad Abd-üs-Selam Rauf'un tespitine göre Ahmet Ağa, sırf kendi kinine kapılarak ve rakibini izale amacıyla Rüstem Ağa'yı ve Veli Efendi'yi katletmiştir. Yani onlar katledilmelerine sebep olabilecek hiçbir ciddi

¹⁵ - نیبور، کارستن، م.س.، ص. 60-61؛ رؤوف، عماد عبدالسلام، عادلة خاتون، م.س.، ص. 29.

¹⁶ - Bu olay da Kölemenler arasında şiddete dönüşen makam çekişmelerine bir örnektir.

¹⁷ - zamanında "Dehalet" kavramına saygı göstermek önemli bir gelenek olduğunu hatırlamak gerekir.

¹⁸ - السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء بورود وزارة مواليم في الزوراء، تحقيق (تح): عماد عبد السلام رؤوف، نشر:

دار الزمان/ دمشق والتفسير للنشر/ أربيل، 2012، ط.1، ص.78-81.

¹⁹ - العمري، ياسين بن خير الله الخطيب، غاية المرام في محاسن بغداد دار السلام، منشورات البصري/ بغداد، 1968 / 1388، ص. 183.

²⁰ - السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، ص. 81.

suç işlememişlerdir. Rauf, Süleyman Paşa'nın ciddi gerekçeler ve suçlamalar olmadan, sırf Adile Hatun'un sözüne uyarak Ahmet Ağa'yı idam etmeyeceğini de söylemektedir.²¹

Oryantalist Longrigg ise Ahmet Ağa'nın idamı konusunda, Niebuhr kadar ayrıntılı bilgi vermemektedir. Longrigg, üstü kapalı ve imâ ile Adile Hatun'un Ahmet Ağa'ya karşı oluşan muhalif grubu desteklediği bilgisini vermekle yetinmiştir.²²

Niebuhr, Ahmet Ağa'nın idamından sonra Adile Hatun'la kız kardeşi Ayşe Hatun'un arasının ziyadesiyle açıldığını ve Süleyman Paşa onu Ömer Ağa'yla (sonradan paşa) evlendirene kadar bu kırgınlığın devam ettiğini yazmaktadır.²³ Ahmet Ağa'nın idamından takriben bir yıl sonra, müverrih Said el-Süveydi'nin ablası da bulunduğu bir ortamda, Adile Hatun kız kardeşi Ayşe'yi evine davet edip, ona evlenmesini öğütlemiş ve ağalardan birisini seçmesini tavsiye etmiştir. El-Süveydi'nin bizzat şahidinden naklettiği bu bilgiye göre Ayşe Hatun'un Ömer Ağa'yla evlenmesine vesile olan ablası Adile Hatun olmuştur.²⁴

3- Adile Hatun'un Babanlar Vakasıyla ilgili Yönetime Karışması Meselesi

İsyan eden, itaat etmekte ve teslim olmakta direnen bir kısım Babanlı Paşaların sert bir şekilde cezalandırılması, özellikle bazı yabancı tarihçiler tarafından, Adile Hatun'un babası Ahmet Paşa'nın intikamını alma arzusuyla izah edilmeye çalışılmaktadır. Babanlı Selim Paşa'nın katli için de aynı durum söz konusudur. İsyanın bastırılmasından ve Selim Paşa'nın Bağdat'ta katlinden bahseden yerel tarihçiler ise bu intikam duygusundan bahsetmezler.

A- Baban Harekâtın Seyri ve Adile Hatun

Baban Paşa'larından Selim Paşa, idarede rakip gördüğü akrabalarına karşı İran'dan destek bulmaya çalışmış ve başına buyruk hareket etmeğe başlamıştı. Aykırı hareketleriyle iki devlet arasındaki sınırları da ihlal etmekteydi. Dönemin Bağdat valisi Ahmet Paşa, Babanlı Selim Paşa üzerine sefer düzenlemiş, Selim Paşa'nın af dileyip itaat etmesi üzerine ise onu affetmişti. Ahmet Paşa, sefer dönüşü sırasında hastalanmış ve Diyale'de Delliabbas kasabasına²⁵ geldiğinde orada vefat etmişti (1160/ 1747).²⁶

Baban Paşa'ları arasındaki çekişmeler, Süleyman Paşa devrine de sarkmıştı. Süleyman Paşa idareye karşı başkaldırlara müsamaha göstermediği gibi bu isyanları sert bir şekilde bastırmakta da tereddüt etmemiştir. Dolayısıyla Baban harekâtı, intikam duygusunu aşan bir güvenlik olayı görünümündedir. Tarihçi Rauf da Adile Hatun'a isnat edilen intikam söylentilerini avam hikâyeleri (Halk söylentileri) olarak nitelendirmiştir.²⁷ Zaten Babanların bir kısmı isyan halindeyken diğer kısmı bu isyanın bastırılmasında Bağdat valisiyle birlikte hareket etmekteydi. Dolayısıyla bu durum, harekâtın Babanlardan intikam almak amacıyla yapıldığı iddiasını mesnetsiz kılmaktadır. Bu harekât, kamu düzenini bozan ve devlete isyan eden bazı Baban asilerine karşı düzenlenen rutin bir operasyondur. Ayrıca bu harekât, sırf Baban

²¹- السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، هامش ص.81.

²²- لونكريك، م.س.، ص. 179.

²³- نيبور، كارستن، م.س.، ص.61.

²⁴- السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء، م.س.، ص.81.

²⁵- Bağdat yakınındadır.

²⁶- İzzî, Süleyman Efendi, İzzî Tarihi, Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (T.Y.E.K.B.), Haz.: Ziya Yılmaz, İstanbul, 2019, s.48; المجموع، نشر: محمد عبد السلام رؤوف، نشر: المكتبة النهضة، بغداد، ص.39.

²⁷- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص.28.

bölgesiyle sınırlı kalmamış, Babanlı paşaların da desteği ile isyancı Yezidilerin tedibi için Sincar'a da kaydırılmıştır.

Baban isyanının bastırılması için hazırlanan kuvvetlere (1163/ 1750 ortaları) bizzat Bağdat Valisi Süleyman Paşa komuta etmemiş, yerine kethüdasını göndermiştir. Şahsi bir kin veya intikam duygusu söz konusu olsaydı, hazırlanan kuvvetlere bizzat kendisi komuta ederdi. Nitekim bu seferden ancak bir yıl sonra (1164/ 1751 ortalarında) bizzat kendi komutasındaki bir orduyla, önce isyan eden Baban sülalesinin bir koluna karşı, akabinde ise asi Sincar Yezidi'leri üzerine geniş çaplı bir operasyon başlatılmıştır. Her iki harekâta da Süleyman Paşa'nın maiyetinde Babanlı'ların diğer bir kolu da bulunmaktaydı.

Ayrıca, harekâtın her safhasında hemen savaşılmaya geçilmeyip, nasihat, ihtar ve eman (af) çağrılarına uyup teslim olanlara dokunulmamıştır. Teslim olan asi Babanlıların affedilmesi ve kılıçtan geçirilmemesi de intikam duygusu iddialarıyla çelişmektedir. Neticede emanı reddedip teslim olmayan asi Babanlı Beyleri ve yandaşları idam edilerek, kesik başları İstanbul'a gönderilmiştir. Yezidiler de aynı uygulamaya tabi tutularak af dileyip teslim olanları bağışlanmış ve onlardan 3000 aile Mardin'de mecburi iskâna tabi tutulmuştur. Teslim olmayı kabul etmeyen 300 kadar Yezidi ise idam edilmiş ve kesilen başları gene İstanbul'a gönderilmiştir.

Baban bölgesinde çıkan isyanın bastırılması için düzenlenen bu harekâtın, başkent İstanbul'dan gelen bir hükme dayanılarak yapıldığı²⁸, sorunun bir güvenlik ve kamu düzeni meselesi olduğu, Adile Hatun'un intikam ve şahsi duyguları ile bir ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

B- Babanlı Selim Paşa'nın İdamı ve 'Adile Hatun

Niebuhr ve Longrigg, Adile Hatun'un oç alma dürtüsüyle çeşitli hediyeler göndererek Babanlı Selim Paşa'nın, "affedilip kendisine dokunulmayacağı yalanıyla" ikna edildiği, Bağdat'a getirtildikten sonraki gece ise boğdurulduğunu rivayet etmektedirler. Kaynak gösterilmeden aktarılan bu rivayete kuşkuyla bakılmalıdır.²⁹ Bu olay ile ilgili, bölge tarihine aşina olan Bağdat İngiliz Balyozu Rich'in³⁰ ifadeleri de dikkat çekicidir. Rich'e göre: "Bağdat'ta Selim Paşa'nın asılarak idam edilmesi, (Babanlı) Süleyman Paşa'nın desiseleri neticesinde gerçekleşmiştir".³¹ Rich'in bu ifadesinde dikkati çeken bir husus da Selim Paşa'nın gece boğdurularak öldürülmesi değil, asılarak idam edilmesidir. Rivayetlerdeki çelişkiler ve kaynak belirsizliği Selim Paşa'nın idamı meselesinde, Adile Hatun'un "intikam duygusu" iddialarını inandırıcı kılmamaktadır.

Babanlı Paşalardan Selim ile Süleyman arasındaki ihtilaf çatışmaya dönüşmüş, Babanlılar arasındaki ihtilaftan doğan isyanı bastırmak için bir harekât düzenlenmiştir. Vali Süleyman Paşa'nın düzenlediği bu harekât neticesinde mağlup olan isyancı Babanlı kolun bazıları adet ettiklerinin aksine, İran'a sığınmamışlardı. Zira o sıralarda İran'da bir kaos ve kargaşa durumu söz konusuydu. İran'ın bu istikrarsız ve karışık durumundan dolaydır ki Babanlı Selim'in kardeşleri Osman Paşa ve Koç Paşa İran'a sığınmayı seçmemişlerdi. Ancak Selim Paşa İran'a gitmeyi tercih etmişti. Yerel tarihçilerin birleştiği nokta; isyan bastırılıp

²⁸ - Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (B.O.A.), AE.SMHD.I., 265- 21514, 20 Şevval 1164.

²⁹ - نیبور، کارستن، م.س.، ص.61؛ لونكريك، ستيفن هيمسلي، م.س.، ص.190- 191.

³⁰ - Claudius James Rich

³¹ ریح، کلودیوس جیمس، رحلة المقيم البريطاني في العراق عام 1820 إلى بغداد - كردستان - إيران، تر. اللواء بهاء الدين نوري، دار العربية للموسوعات، بيروت، 1429 /2008، ط.1، ص.408.

vaziyet Babanlı Selim'in aleyhine gelişince onun İran'a firar etmesidir. Tarihçi Azzavi net olarak İran'ın Bane ve Sine taraflarına gittiğini açıklamaktadır.³²

Bazı yerel kaynaklar Selim Paşa'nın dönüş sebebine değinmeden, 1751/1164'te korku içinde, zilletle ve yalvarır bir halde Bağdat'a geldiğini ve idam edildiğini kaydeder.³³ Bu kaynaklarda, eman verildiğine ve hediyelerle kandırıldığına dair bilgiler mevcut değildir. Babanlı Selim, kendisine sunulan birtakım hediye ve vaatlerle affedildiğine ikna olmuş ise, Bağdat'a neden "korku, zillet ve yalvarır" bir şekilde gelmiş olsun ki? Zaten o sıralarda İran, özellikle de Babanlı Selim'in sığındığı Sine bölgesi, istikrarsız ve karışık bir durumdaydı. Buralarda tutunamayacağını anlayan Babanlı Selim'in, affedildiğine ikna olmasa da çaresizlikten, korku içinde ve yalvarır bir şekilde Bağdat'a dönmesi muhtemeldir.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivindeki bir belgede: İran'la anlaşmaya aykırı olarak sınıra tecavüz eden Selim Paşa ve kardeşi Osman Paşa'nın tedibi (cezalandırılması), Süleyman Paşa'dan istenilmektedir.³⁴ Bu emir gereğince, Selim Paşa Bağdat'a dönmeden önce Osman Paşa yakalanıp öldürülmüş ve kesik başı İstanbul'a yollanmıştı. Bu belge, Adile Hatun'un Selim Paşa'nın idamıyla ilişkisinin olmadığını ve payitaht tarafından bir isyancı olarak kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Adile Hatun'un dedesi, babası ve eşi Bağdat valisi olarak görev yapmıştı. Adile Hatun, Devlet geleneğine aşina bir ortamda yetişmiş; asaletli, kültürlü ve varlıklı bir kişiydi. Birçok vakfiye kurması, medreseler ve camiler tesis etmesi, müderrislere maaş bağlanmasına vesile olması, ilim talebelerine ve fakirlere yardım etmesi ve ailesine duyulan saygı sayesinde toplumda hatırı sayılır bir şahsiyet olmuştur.³⁵ Bağdat'ta bu gibi şahsiyetlerin vali nezdinde danışmanlık yaptığı, karara katkıda bulunduğu ve bu vasıflarından dolayı da ciddi bir nüfuz elde ettikleri görülmektedir. Bu gibi şahsiyetler Bağdat'ta kendi meclislerinde (misafir odası veya salonlarında) konuklarını ağırlayarak, kentin her türlü ihtiyaç ve sorunlarıyla ilgili toplantılar yapabilmekteydi.

Adile Hatun'un da bu konumunu göz önünde bulundurulduğunda, onun yönetimle ilişkisi hakkında şu tespitler yapılabilir:

1- Adile Hatun, Bağdat'ta konumu itibarıyla ciddi bir nüfuzla sahip olup, hatırı sayılır bir güç merkezinde yer almaktadır. Kendisi bu konuma ve mertebeye hakkıyla ulaşmıştır. Ancak zamanına göre bir kadının bu denli etkin olması olağan dışı bir durum olduğundan, dikkat çekmiş ve eleştirilmiştir. Bu eleştirilere rağmen ekseriyetle övgüyle ve hayırla yad edilmiştir. Adile Hatunun dominant bir yapıya sahip olduğu, şahsi ihtirislarla birtakım isteklerini eşi Süleyman Paşa'ya dikte ettiği ve yönetime müdahale ettiği ileri sürülmüş; hem kendisi hem de eşi Süleyman Paşa yerilmiştir. Oysa vakalar tarafsız bir gözle değerlendirildiğinde, Adile Hatun'un kendi şahsi çıkarı için özel isteklerde bulunmadığı görülecektir. İdareyle ilgili istek ve tasarrufları ise, daha ziyade yönetime destek ve kamu yararına katkı mahiyetindedir.

³²- العزاوي، عباس، تاريخ العراق بين احتلالين، شركة التجارة والطباعة، بغداد، 1373 / 1954، ج. 6، ص.26.

³³- العمري، ياسين بن خير الله، غاية المرام، م.س.، ص.183.

³⁴- B.O.A., AE.SMHD.I/ 265-21514, 20 Şevval 1164.

³⁵- Bir vakfiyesinde: "Öksüzleri ve halkı doyuran, dulları ve çıplakları giydiren" ifadesi yazılmıştır. 'Adile Hatun'nun yaptırdığı camiler, medreseler, mahkeme binası, ticaret hanları, yolcu hanı, asiya plı su sebili ve başka vakfiyeleri için bk. رؤوف عماد عبد السلام،

عائلة خاتون، م.س.، ص.16 و 17 و 33-61.

Ayrıca, tecrübeli ve bürokrasiyi iyi bilen bir kişiden destek aldığı için Süleyman Paşa'nın kişiliğinde ve idaresinde zafiyet aramak da doğru değildir.³⁶

2- Adile Hatun'un, ihtiras ve intikam hissiyle hareket ettiğine dair aktarılan rivayetler ve verilen örnekler abartılı iddialar olup, teyide muhtaçtır. Ancak bu eleştirel iddiaların aksini gösteren belge ve kanıtlar bulunmaktadır.

3- Adile Hatun'un yönetime müdahalesine dair abartılı birkaç iddia dışında, olumlu veya olumsuz başka müdahalelerden bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Bu hususta, sınırlı sayıda örnek olayın dillendirilmesi ise, iddia edildiği gibi yönetime bir müdahalenin olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

1	السويدي، عبد الرحمن بن عبد الله البغدادي، حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، تح. عماد عبد السلام رؤوف، نشر: المجمع العلمي العراقي/ بغداد، 1423 / 2003، ص.414-594.
2	السويدي، محمد سعيد بن عبد الله، ورود حديقة الوزراء بورود وزارة موالبيهم في الزوراء، تحقيق (تح.): عماد عبد السلام رؤوف، نشر: دار الزمان/ دمشق والتفسير للنشر/ أربيل، 2012، ط.1، ص.78-81.
3	السويدي، مهذب الدين محمد سعيد بن عبد الله بن حسين بن ناصر الدين البغدادي الشافعي، (مخطوط)، ورقة (و.) 17(أ). ورود حديقة الوزراء بورود وزارة موالبيهم في الزورا
4	العمرى، ياسين بن خير الله الخطيب، غاية المرام في محاسن بغداد دار السلام، منشورات البصري/ بغداد، 1388 / 1968، ص. 183.
5	الوردي، علي، لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، انتشارات المكتبة الحيدرية، قم/ إيران، 1417، ط.1، جزء (ج) 1، ص.154.
6	العزاوي، عباس، تاريخ العراق بين احتلالين، شركة التجارة والطباعة، بغداد، 1373 / 1954، ج. 6، ص.26.
7	الكركوكل، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء، تر. موسى كاظم نورس، دار الكتاب العربي/بيروت ومكتبة النهضة، بغداد، ص.39.
8	لونكريك، ستيفن هيمسلي، أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، تر. جعفر الخياط، مطبعة التقيض، بغداد، 1360 / 1941، ص. 179 و 183.
9	(تر.) محمود حسين الأمين، (من الألمانية)، نشر: وزارة الثقافة والإرشاد/ العراق، نيبور، كارستن، رحلة نيبور إلى العراق، ترجمة 1965 / 1385، صفحة (ص.) 61.

³⁶- رؤوف، عماد عبد السلام، عادلة خاتون، م.س.، ص.23-24.

شمعداني زاده، فندقليبي سليمان أفندي، ذيل تقويم التواريخ (عثمانلى توركجه سى يازمه) عثمان فرید بك كتبخانه سنده كي نسخه دن استنساخ ايدلمشدر.	10
رؤوف، عماد عبد السلام، عادلّة خاتون صفحه من تاريخ العراق، طبعة (ط.) 1، مكتب الجواد للطباعة والنشر، بغداد، 1997.	11
ريچ، كلوديوس جيمس، رحلة المقيم البريطاني في العراق عام 1820 إلى بغداد – کردستان – إيران، تر. اللواء بهاء الدين نوري، الدار العربية للموسوعات، بيروت، 1429 /2008، ط.1، ص. 408.	12
Coke, Richard, Baghdad The City of Peace, Thorenton Butterworth L.t.d., First Pulished, London, 1927	13
Izzî, Süleyman Efendi, İzzî Tarihi, Türk Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (T.Y.E.K.B.), Haz.: Ziya Yılmaz, İst.2019, s.48	14